

О.В. Васишин,
кандидат філологічних наук, доцент
(Кременецький педінститут ім. Т.Г. Шевченка)

МАЛА ПРОЗА ІВАНА ФРАНКА В РЕЦЕПЦІІ БОРИСА ХАРЧУКА

У статті простежується вплив малої прози Івана Франка на дебютну повість "Йосип з гроша здачі" відомого українського письменника Бориса Харчука. Об'єктом художнього осмислення обрано життя українського селянства та його споконвічну боротьбу за незалежність. У статті акцентується увага на спільних рисах характеру героїв малої прози І. Франка й героїв повісті Б. Харчука.

Аби з'ясувати, якою мірою творчість І. Франка в цілому, як і його мала проза зокрема, впливала на літературний вишкіл Бориса Харчука, не можна обійти увагою ряд цікавих фактів із творчої біографії прозаїка та його малої батьківщини.

По-перше, Борис Харчук народився на Збаражчині, яка відіграла неабияку роль у громадсько-політичній і літературній діяльності Каменяра. П'ятнадцять літературних творів письменника були написані в Збаражі й серед них "Свинська конституція" – сатирична повість, почута від народного красномовця Антона Грицуняка. Тричі громада Збаражчини висувала Івана Франка своїм послом до віденського й галицького парламентів, голосувала за нього, але через махінації й фальшування голосів Іван Франко не був обраний ні до віденського, ні до галицького сейму.

Чи був це збіг обставин, чи доля так розпорядилась, що майбутній письменник народився в селянській світлиці, де в другій її половині знаходилась хата-читальня. У цій оселі, як згадувала мати письменника, в 1934 році вшановувався 120-річний ювілей від дня народження Т.Г. Шевченка. Читали "Кобзаря". Вогнисті Франкові рядки "Не пора, не пора", напевне, були лейтмотивом усіх дійств, адже мати Анастасія Іванівна до останніх своїх днів наспівувала нам цю пісню [1].

Хоч офіційно "Просвіта" в селі Лози на той час була заборонена, але світлина із ювілею Кобзаря, яка зберігається в родинному архіві, засвідчує, що ніякі заборони не перешкоджали нести селянам Кобзареве й Каменяреве слово.

То були перші вогники, які з часом спалахнули високим полум'ям у душі письменника. Свідченням цього є герой його твору "Йосип з гроша здачі" (типологічно близький до образу Гриця у Франковому оповіданні "Грицева шкільна наука"), якому, як і майбутньому письменнику, дуже хотілося вчитися.

І. Франко гостро критикував реакційну педагогічну систему навчання й виховання, що насаджувалася в школах Галичини австрійським урядом. У цих оповіданнях є чимало фактів із життя письменника, але він застерігає, що їх не слід сприймати лише як автобіографічні. В оповіданні "Малий Мирон", "Грицева шкільна наука", "Отець-гуморист", "Оловець" змальовані образи допитливих, розумних дітей, які з усієї сили тягнуться до навчання, але їх найкращі поривання притіснялися паличною дисципліною.

Вдалим прологом до великої прози Б. Харчука була повість "Йосип з гроша здачі", надрукована вперше в журналі "Дніпро" в 1956 році. Критика схвально оцінила дебютний твір, акцентуючи головним чином на своєрідності почерку молодого автора, який в естетичному плані продовжував традиції своїх попередників І. Франка та М. Коцюбинського.

Що ж сприяло письменникові в цьому? Це талант, який дав йому можливість відтворити атмосферу доби, правдиво відобразити життя волинського села 30-их років – за часів польського засилля. Кость Волинський слушно відмітив, що ця "тематична полоса ще тільки-но починала освоюватись. І Харчук чи не першим проклав на ній свою борозну" [2].

Об'єктом художнього осмислення Б. Харчук обрав Волинь, її історію, а найперше волянців, їх підневільне життя й вічну боротьбу за волю. Саме на цій проблемі ми акцентуємо увагу, простежуючи як вона інтерпретується у Івана Франка і Бориса Харчука. Західноукраїнське село, яке опинилося на перехресті епох, уже зображувалося в таких широковідомих на час вступу Б. Харчука в літературу творах, як "Юрко Крук" П. Козланюка, "Повінь" Ф. Потушняка, "Сестри Річинські" І. Вільде, "Жванчик" В. Бабляка, "Жменяки" М. Томчання, "Край битого шляху" Р. Іванчука, "Чайки летять на схід" І. Чендея. Тому цілком зрозуміле прагнення молодого письменника на цій ниві прокласти свою волинську борозну, яке вимагало сміливості й особливої відповідальності. Письменник, навчаючись в І. Франка, свідомо обрав традиційний жанр повісті. Гнучкий і вимогливий, він диктує певні закони й не терпить канонів. Кожен талановитий автор його індивідуалізує, кожна нація надає йому неповторних прикмет.

Повість "Йосип з гроша здачі" – яскравий приклад успішного проникнення в одну з визначальних тенденцій реалістичної літератури – в її історизм, який у художньому творі набуває якості естетичної. "Художній історизм" – означає Ю. Безхутрий, – є категорією аксіологічною й у літературному феномені виявляється тільки через естетично значущі грані твору – від конфлікту, сюжету, композиції – аж до структурних його рис" [3].

Повість "Йосип з гроша здачі" – традиційна розповідь про дитину, її входження в життя, яку Б. Харчук вміло використав для художнього осягнення важливих проблем часу. Її головний герой – неповнолітній волянин Йосип Таранчук. Однак автор не обмежується колом дитячих захоплень та устремлень героя, а створює художню картину історичного шляху "західняків" незадовго до повторного після 1918 року возз'єднання з великою Україною.

Однак сама новизна тематики, свіжість зображуваної реальності – лише одна з передумов, які можуть сприяти творчому успіхові. Головне тут полягає в авторському їх баченні, рівні концептуального осмислення,

проникливості й своєрідності художнього відтворення. Основне творче завдання стилю Харчука – дати правдиву, концентровано економну щодо засобів і водночас відображену з максимально можливою точністю картину дійсного. Динамічну, рухому, заселену живими людьми картину, в якій би життя поставало в своєму звично-повсякденному перебігові, в своїй предметній і людській реальності.

У повісті немає гострого розвитку сюжету, немає екстраординарних подій. Її художність виростає з тонкого малюнку людських характерів, насамперед дитячих, підкріплюється умінням, малюючи реалії життя, підводити читачів до узагальнень. Повість написана в поетичному ключі. Через те вибраний автором прийом – нанизання ряду епізодів із життя хлопчика Йосипа Таранчука – доцільний і не сприймається як рихлість чи незавершеність композиції.

Письменник дбав про якомога повнішу ясність, деталізовано-характеристичну точність, достеменність у зображенні життєвих подій, обставин, людей, їхньої поведінки, реакцій на докільля. Вони відіграють у творі зображувальну й концептуально-виражальну роль. Обравши такий спосіб художнього втілення задуму, автор покладається на контрастність компонентів повісті, які несуть у собі глибокий підтекст. Уже початок повісті – виразне тому свідчення. Семирічний Йосип лаштується до школи. На ньому – сорочка, перешита з матеріної, через плече – полотняна торбина для книжок, ноги босі, хоч уже холоднеча.

Як і в оповіданні І. Франка "Оловець", сюжетним стрижнем повісті є історія з олівцем. Обидва твори викликають особливий інтерес майстерністю психологічного аналізу в розкритті образу школярів – мимовільних винуватців тієї колізії, яка розгорнулася в класі. На думку П. Хропка, в оповіданні "Оловець" "письменник низкою реалістичних деталей, з винятковою переконливістю показує, як незвичайна знахідка на снігу біля школи загубленого кимось олівця заповонила уяву малого школяра" [4]. Затиснувши в кулаці мідний гріш, крокує по дорозі школяр, якому здається, що все село дивиться на нього зі здивуванням і захопленням. Але "шкільна" наука починається для нього з гіркої образи: олівець коштує півгроша, а пан директор, відпускаючи олівець, не дав йому здачі. З наївною наполегливістю вимагає хлопчисько свої гроші. Звідси й пішло насмішквате прізвисько "З гроша здачі", яке супроводжувало його все життя. Харчук і далі будує повість на контрастних ситуаціях. Малий Таранчук охоче навчається, але змушений пропускати уроки: то допомогти батькові зорати взятий в оренду клань поля, то сидіти дома, бо немає чобіт.

Побутові конфлікти між хлопцями: Гришком і Яшкою, з одного боку, і Йосипом, що порушує чергу на урок до попа, з другого, увиразнює вдало виписаний у повісті образ "голяка". Епізод "роздягання героя" уже і є найтипівішою характеристикою тогочасного селянського життя:

– Витрушуй усе з торби! – командував Грицько, На мерзлу землю випали зошити, поширпаний буквар, олівець і саморобна ручка... В кишенях, крім заржавілого цвяха, також нічого не знайшли" [5: 35].

Становлення характеру героя простежується рельєфно. Якщо в перших розділах хлопець постає лякливим і несміливим у новому для нього оточенні, то пізніше в ньому пробуджується почуття власної гідності. Особливо це помітно в епізоді, коли Йосип пустив корів у посадку, за що був покараний господарем. З уст героя не зронено й слова, зате заціплені зуби Йосипа чи не вперше в тексті засвідчили його норовистий характер.

Із внутрішньою зміною героя змінюється його портрет. Автор різьбить його чітко й стисло, вказує на вдачу. *Змарнів, замисленим став Йосип. На худому обличчі витягнувся довгий ніс. Тонкі губи були завжди стиснуті. Сині материнські очі, здавалось, трохи запали. Під ними виднілись темні кола. Любив бути на самоті" [5: 64].* Так же повістевими штрихами граниться образ Антона Таранчука, який, крім нестатків і постійних принижень, не зазнав просвітки в житті. Через те серце й душа були черствими та зболеними. Контрастно до них, в іншому ракурсі зображено образ сільського бондаря Трохима Гойди. Він згадується в тексті твору епізодично й, на перший погляд, здається, художньо не функціональним. Коли ж врахувати, що всі події письменник подає крізь призму сприймання героя-підлітка (Йосип носив нелегальну літературу від учительки, але знав про це мало), то матимемо не тільки достатнє уявлення про результати підпільної боротьби, що її очолює Гойда, а й про майстерність характеротворення молодого прозаїка. Він малював, довіряв персонажам, а не тлумачив за них сенс подій. Автор, довіряючи персонажам, разом з тим розраховує на уважного читача, на його співтворчість.

Визрівання активного протесту проти загарбницької політики верхівки буржуазної Польщі зображено і в гурті національно свідомої сільської молоді, яка своїми ідейними засадами була зв'язана з громадою. Її виразником постає в повісті Єва Станіславівна, яка формувала характер Йосипа, згодом юного борця-підпільника.

Із сюжетом твору, з долею головного героя пов'язаний ряд сатирично зображених персонажів. Показовим у цьому плані є Гордій Бородай. Його нутро розкривається не лише в ставленні до бідних селян, до неповнолітніх наймитів тощо. Його бездуховність промовисто виявляється у вчинку, коли він відвозить із дому свою матір і скидає, як ганчірку, під братовим подвір'ям.

Вправним володінням засобами епічного зображення життя, словесного живопису дійсності, Б. Харчук виявляв дар митця, який художньо ідею не декларує, а сугестує читачам конкретними пластичними картинками. Однак, панівні тоді соціологічні стереотипи подекуди деформували образну тканину, особливо у відтворенні національно-політичних реалій. Це, зокрема, позначилося на образі Бородай та його ролі в образній структурі повісті. Це своєрідний тип пристосованця, який хоче поєднати український "патріотизм" з угодовством щодо шляхти. Будучи багатим, він готовий залучати людей до українства не переконанням, а підкупом, йдучи на будь-які поступки шовіністам. Цей тип героя за своєю пристосовницькою суттю схожий на доктора Бессервіссера з оповідання І. Франка "Доктор Бессервіссер". Так, Бородай дає позичку батькові Йосипа без "навару" й просить прийти з жінкою та сусідами на урочистості з нагоди національного свята. Він доручає Йосипові читати на вечорі вірша. Декламувати Кобзаря було для хлопця найбільшою радістю. Письменник

знову засобом контрасту досягає емоційно-оцінного ефекту. Багатій розпорядився, щоб Йосип одягнув вишиту сорочку й костюм його сина. "Маркіянові ж спеціально пошили сині широченні штани навипуск, шапку з малиновим башиком і золотим тризубцем. Мотря підперезала синка поясом з пишними торочками на кінцях, на груди жовто-блакитну стрічку. Таку стрічку приколов Бородай Йосипові" [5: 103]. Епізод з читанням Шевченкового "Заповіту" дуже багатозначний. Бородай застеріг хлопця, щоб той не читав твір до кінця. І щоб Йосип, бува, не забувся, Бородай його "зіштовхує зі сцени".

Кінець повісті цілковито відповідає приписам соціалістичного реалізму: на куркульській ниві, з чепігами в дитячих руках, зустрічає Йосип радісну звістку про прихід Червоної Армії. Та й чи міг тоді письменник писати по-іншому, тим паче в своєму дебютному творі? У наступних виданнях повісті, наприклад, у книзі "Школа" 1979 р. Б. Харчук деякі невмотивовані речі з повісті вилучив, дещо відредагував, доповнив твір ще й третьою частиною – "Переліг". Художньо реалізувати третю частину авторові не вдалось. Характер Йосипа тут не проявився якимись новими рисами, а якщо припиняється еволюція характеру головного героя, тоді й продовження не має органічних підстав. Прагнення письменника побачити якісь позитивні зрушення за часів більшовизму в житті західняків спиралося на віру в колективні засади праці, але з позицій нинішнього дня виявляється ілюзорним.

Уміння накреслити в індивідуальному характері дитини риси майбутнього вольового українця, вміння побачити очима хлопчика (не виходячи, в основному, поза дитяче бачення світу) життя в його гострих соціальних суперечностях – свідчило про значний потенціал епіки, що й забезпечило успіх першої опублікованої повісті письменника.

"Йосип з гроша здачі" була прикметна в тодішньому прозовому потоці не тільки особливим життєвим і лексичним колоритом й органікою звучання оповіді про малолітнього героя, а й високим літературним вишколом автора. Гранична об'єктивність, суб'єктивно оціночне ставлення до зображуваного, якомога повніша перспектива, деталізовано-характеристична точність, правдивість у зображенні життєвих подій, обставин, самих людей, їхньої поведінки, реакцій на оточення – все це з характерних ознак творчого стилю Б. Харчука зрілого майстра прози. Та немало з них почали певною мірою визначатися, а то й проявлятися вже в ранніх творах саме під впливом І. Франка. Перша повість – виразне цьому свідчення.

Вихований на кращих зразках автобіографічних оповідань І. Франка, Б. Харчук прагнув втілити уроки великого художника слова у своїй творчій практиці.

Зіставлення автобіографічних оповідань І. Франка з повістю "Йосип з гроша здачі" Б. Харчука виявляє спільність підходу обох прозаїків до показу головного героя. Водночас виписані в їхніх творах характери хлопчиків не схожі один на одного, в кожному є щось своє, особливе. Конкретика розкриття еволюції юної особистості є однією з найцінніших рис автобіографічної прози двох українських письменників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Василюшин О.В. І тільки мати не засне // Українська мова і література в школі. – 1991. – № 9. – С. 69-70.
2. Волинський К.П. Літературне сьогодні.. – К., 1985. – С. 254.
3. Безхутрий Ю. Художній історизм українських повістей. – К., 1982. – С. 61.
4. Хропко П.П. Світ дитини в автобіографічних оповіданнях І. Франка. – К., 1981. – С. 117.
5. Харчук Б.М. Йосип з гроша здачі. – К., 1957. – С. 35-103.

Матеріал надійшов до редакції 12.02.2007 р.

Василюшин О. В. Мала проза І. Франка в реценції известного українського писателя Б. Харчука.

В статье прослеживается влияние малой прозы И. Франко на дебютную повесть известного украинского писателя Б. Харчука "Иосиф с гроша сдачи". Объектом художественного исследования автор избрал жизнь украинского крестьянства и его вековую борьбу за независимость. В статье акцентируется внимание на общих чертах характера персонажей малой прозы И. Франко и персонажем повести Б. Харчука.

Vasylyshyn O.V. I. Franko's short prose in the reception of a popular Ukrainian writer B. Kharchuk.

The article reveals I. Franko's short prose influence on the famous Ukrainian writer B. Kharchuk debut story "Yosyp – change from a penny". The object of artistic research is Ukrainian peasantry life and its age-long struggle for independence. The article focuses on the common features of S. Franko's small prose characters with the characters of B. Kharchuk's story.